

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історіографія радянської епохи надавала надзвичайного ідеологічного значення факту «єднання» України з Росією. Стверджувалося, що весь український народ одностайно й із великою радістю побажав бути в союзі з народом російським. Насправді, одностайного схвалення та сприйняття українським суспільством московської протекції не існувало. Можна констатувати, що українське суспільство розкололося на дві частини. Перша – більша, не схвалила договору з Москвою, друга – менша, до якої належали й ініціатори єднання, була впевнена в правильності такого політичного вибору. Проте чим міцніше Б. Хмельницький зі старшинами намагався співробітничати з царським урядом, тим більше розумів, що Московщина дбала лише про свої, московські, інтереси.

Проблема зміни політичних поглядів Б. Хмельницького в умовах наступу російського царату на українську державність хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-московських політичних відносин середини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних та зарубіжних науковців. Значний вклад у розвінчування імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України в постперейславський період здійснили сучасні українські та польські історики В. Смолій, В. Степанков, А. Бульвінський, Я. Качмарчик, Ю. Мицик, В. Серчик, В. Горобець, П. Кроль, М. Франц, Т. Чухліб та ін.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз поглядів українських та польських істориків на причини та обставини трансформації взаємин між Б. Хмельницьким та його урядом й Москвою після укладання Переяславської угоди 1654 року.

Як зазначає В. Степанков, недовіра до нових союзників спалахнула ще в ході Переяславської ради. Б. Хмельницький поставив вимогу перед російськими послами, щоб вони склали від імені царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке й збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився

присягати, бо «того, що за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет»¹.

Наштовхнувшись на неочікувану відмову росіян, як зазначає історик, гетьман і старшина постали перед дилемою: або присягнути московському цареві, або відмовитися від присяги, а відтак і від його протекції. Вони обрали перший варіант². Урешті, як відзначав В. Липинський, формальна сторона конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою політичних обіцянок. На його переконання, це була перша дипломатична перемога росіян³.

С. Плохій стверджує, що через два дні козацька старшина знову спробувала отримати грамоти на підтвердження своїх свобод і привілеїв. Як і під час переговорів в Успенській церкві Переяслава, старшина обґрунтовувала свої вимоги тим, що рядові козаки без присяги та грамоти будуть «сумніватися». У черговий раз старшина отримала рішучу відмову від московських послів⁴.

Показовим є невдоволення необхідністю приносити присягу цареві жителів Переяслава, Києва та Чорнобиля. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після присяги гетьмана й старшини «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги». Під час присяги 27 січня в Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство «опиралися й не хотіли йти, але їх козаки гнали, як бидло»⁵. Чорнобильський протопоп повідомляв, що «в місті було крику й плачу, коли міщан погнали до присяги». Частина козаків брацлавського й уманського полків висловилися проти московської протекції, а козаки Кропивнянського й Полтавського полків царських урядників «киями побили». Відомо, що не присягали й запорожці⁶.

Стає очевидним, як стверджує Ю. Мицик, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилився від неї; що Хмельницькому доводилося силою змушувати людей до присяги; що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, зазвичай, унеможливлювало присягу⁷.

Хоча, як наголошують П. Кролль⁸ та В. Серчик⁹, Б. Хмельницький та козацька старшина не мали наміру долучати свою державу до складу

¹ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 36.

² *Ibid.*, с. 37.

³ В. Липинський, *Україна на переломі. 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*, «Український історичний журнал», 1992, № 2, с. 147.

⁴ С. Плохій, *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005, с. 411.

⁵ Ю. А. Мицик, *3 досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 103.

⁶ В. С. Степанков, *op. cit.*, с. 37.

⁷ Ю. А. Мицик, *op. cit.*, с. 100.

⁸ P. Kroll, *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1658) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, „Materiały do historii wojskowości”, 2004, № 2, s. 127.

⁹ W. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009, s. 106.

Московії. Вони сподівалися лише на військовий союз проти Речі Посполитої.

У ході переяславських домовленостей відбулася прикра подія, що пізніше переросла в тенденційне явище, характерне для козацької еліти України-Гетьманщини. До Бутурліна, без відома гетьмана, прибула делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько й брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 рр. Силуан Мужаловський зі своїми родичами та інші¹⁰.

Прийнявши цей факт до уваги, Москва й надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не жаліючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. У такий спосіб царський уряд намагався заручитися підтримкою й інших впливових високопосадовців. Так, відомий білоруський полковник І. Золотаренко двічі був запрошений на аудієнцію до Олексія Михайловича, одержав дарунки й маєтки. Також, за наказом царя, частина здобутої території Великого князівства Литовського лишилася під управлінням І. Золотаренка. Правда, коли Золотаренко помер від рани, яку одержав при облозі Старого Бихова, Хмельницький призначив білоруським полковником Івана Нечая¹¹.

Метод задобрювання та надмірного вшанування Москва застосовувала не лише стосовно української еліти. В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі. 1657–1659» наводить приклади того, як Москва деморалізувала білоруську шляхту. Так, шляхом усіляких обіцянок, титулу полковника, маєтків вона перетягнула на свій бік харизматичного могилівського шляхтича, давнього знайомого й приятеля Б. Хмельницького В'ячеслава Покловського. Разом із ним сторону Москви прийняли впливові білоруські шляхтичі, які до цього домагалися злуки з Україною¹².

Зважаючи на те, пишуть В. Смолій та В. Степанков, що чимало представників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві¹³.

І. Крип'якевич пише, що 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Федір Куракін і Федір Волконський із двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – із вежами, острогом, ровами й мостами. Перші російські воєводи в Києві виконували насамперед представницьку роль – як постійне російське посольство в Україні. Царське представництво в Україні у формі військових залог на чолі з воєводами – окрема сторінка в українсько-російському протистоянні в 1654–659 рр. Ще під час переговорів у Переяславі Хмельницький погодився, щоб царський воєвода був тільки у Києві, аби «всі окресні государі знали їх

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, Київ 1992, т. 2, с. 25.

¹¹ *Ibid.*, с. 26.

¹² В. Липинський, *op. cit.*, с. 147.

¹³ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997, с. 99.

підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності»¹⁴.

У Москві Зарудний і Тетеря погодилися на те, щоб воєводи були в Києві й Чернігові, але в затверджених «статтях» такого рішення не було. Як зауважує І. Крип'якевич, московський уряд мав намір посадити воєвод також і в інших містах, але бачачи негативне ставлення старшини, цього плану не здійснив і навіть до Чернігова не прислав воєвод¹⁵.

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрою, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити винокуріння та вживання тютюну. Усе це, стверджує Ю. Мицик, викликало велике обурення серед населення¹⁶. Зворотним прикладом «любові» українського народу до московитів є колоритний факт про те, як російський посол Родіон Стрешнев повертався з України до Москви: щоб забезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив поголити свою голову по-козацьки!¹⁷.

Я. Качмарчик вважає Переяславську раду та Березневі статті справжнім вододілом між прагненням Б. Хмельницького до незалежної України та втратою будь-яких шансів на зміцнення незалежності¹⁸. Згідно з концепцією Я. Качмарчика, напередодні Переяславської ради гетьман перетворився на противника зближення з Московією й усіляко намагався уникнути підданства Москві. Після польсько-татарської перемоги під Жванцем й укладання Кам'янецької угоди 1653 року, котра, навпаки, інтерпретується як така, що відкрила для нього нові перспективи у взаєминах із Річчю Посполитою, «Богдан Хмельницький чудово розумів, що опинився в пастці, яку сам поставив»¹⁹.

М. Франц відзначає, що московський уряд зробив перші спроби зміцнити в Україні свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет²⁰.

Загальновідомо, що українське православне духовенство відмовилось присягати цареві. Митрополит й архімандрит печерський заявили, що «волять померти, чим присягнути цареві»²¹.

С. Плохій наголошує, що після Переяслава розпочався шалений тиск царату на українську церкву з метою підпорядкувати її Московському патріархату. Відомі конфлікти між митрополитом київським Сильвестром Косовим та царським воєводами з цього питання. Так, ще в січні 1654 р. митрополит, побоюючись, що відбудеться зміна церковного керівництва, вирядив на захід ченця Макарія Криницького, який вніс у луцькі гродські книги протест проти спроб московських воєвод змусити київське духовенст-

¹⁴ І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів 1990, с. 309.

¹⁵ *Ibid.*, с. 310.

¹⁶ Ю. А. Мицик, *op. cit.*, с. 103.

¹⁷ Ю. А. Мицик, *3 досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 74.

¹⁸ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996, с. 251.

¹⁹ *Ibid.*, с. 254.

²⁰ М. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń, 2005, s. 349.

²¹ В. Липинський, *op. cit.*, с. 149.

во присягати цареві²².

В. Степанков наводить факти про те, що в серпні 1654 р. під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, ціль якого – спонукати визнати підвладність московського патріархату²³.

Українські та польські історики наголошують, що конфлікти й постійні протистояння між царськими представниками та козацькою старшиною відбувалися на всіх ділянках їхнього співробітництва, зокрема й військового.

В. Смолій та В. Степанков охарактеризували спільні воєнні дії, що розпочалися у квітні 1654 р., як такі, що мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству, уздовж лінії Смоленська. Український театр військових дій проти Польщі Росію все ще не турбував. На бажання російського уряду Хмельницький вислав у Білорусію й Литву 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника Івана Золотаренка. Козацько-російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну²⁴.

Ф. Левітас акцентує увагу на тому, що успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті обидві сторони вступали в гострі суперечки²⁵.

Але поведінка московських військ на захоплених територіях, констатує Р. Бжеський, відрізнялася від української й викликала антимосковські настрої. За наказом царського уряду, із таких територій, як Смоленщина, Вітебщина та ін. до Московщини було вивезено частину білоруської шляхти. Навіть великий прихильник царя, згаданий вище білоруський шляхтич В. Поклонський дуже швидко розчарувався й писав у листі до Золотаренка, що замість допомоги мало населення від стрільців «таке ж грабування Божих домів, як і від татар <...>. В кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер, <...> що моє око бачило <...>, які непотребства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі <...>, скільки душ у неволю забрали <...>, а цю землю знищили <...>»²⁶.

Як стверджує Ю. Мицик, збереглися джерела, які засвідчують насильства московських воєвод у Білорусі й над союзниками – українськими козаками. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізують козакам «оселедці на головах»²⁷.

²² С. Плохій, *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ, 2005, с. 457.

²³ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 25.

²⁴ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *op. cit.*, с. 311.

²⁵ Ф. Левітас, *Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького*, «Історія в школі», 2004, № 3, с. 16.

²⁶ Р. Бжеський, *Переяславська угода в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда»*, «Розбудова держави», 2004, № 1–3, с. 60.

²⁷ Ю. А. Мицик, *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 74.

Унаслідок військових дій велика частина білоруських територій увійшла до складу Війська Запорозького. Тут запроваджувався полково-сотенний устрій, відбувалося масове, і що характерно, добровільне «покозачення» білоруського населення. Проте, стверджує А. Бульвінський, поширення гетьманської влади на Білорусію та Литву не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не добившись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ із Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могильовського повітів²⁸.

Що стосується гетьманської України, то лише на початку січня 1655 р. сюди для боротьби з поляками прийшло невелике (шеститисячне) російське військо під командуванням Василя Шереметьєва. Хмельницький разом із російськими військами вирушив на допомогу обложеної Умані, обороною якої керував І. Богун²⁹.

Коли українсько-російські війська прямували через Поділля, вийшов указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Белья Руси, Волынский и Подольский». Принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону, наголошує В.С. Степанков, стала основною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воєводами під час спільного Західного походу восени 1655 р.³⁰

Після битви на Дрижиполі, на думку Р. Бжеського, Хмельницький уже побачив і чудово зрозумів, що Москва й не думає виконувати свої зобов'язання. У таємному листі до шведського короля він закликає останнього якнайшвидше вирушити з військом через Польщу в напрямку західноукраїнських земель. Це був превентивний крок, аби не дати змоги росіянам залишити свої військові залоги в захоплених містах³¹.

Показовий випадок трапився під Гусятином, де козаки, за наказом гетьмана, силою розігнали московські війська, що рушили штурмом брати місто. Ось як описав ці події московський воєвода, звітуючись перед царем: «Коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли <....>, велів цих людей від города відбивати, і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли, з гармат стріляно». Цим пояснюється й те, що Хмельницький не захотів брати Львів у середині вересня 1655 р. Під Любліном теж стався конфлікт між козацькою старшиною та командуючим московськими військами Потьомкіним, який змушував мешканців міста складати присягу на користь царя. Обурений Хмельницький уклав угоду

²⁸ А. Бульвінський, *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 3.

²⁹ І. Крип'якевич, *op. cit.*, с. 313.

³⁰ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 25.

³¹ Р. Бжеський, *op. cit.*, с. 69.

з татарами, наслідком якої стало оточення татарами війська воеводи Бутурліна під Озерною³².

В. Горобець переконаний, що результати озернянських подій були катастрофічні для російського війська – загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження в стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник погрожував відповісти московському монархові вогнем і мечем)³³.

У 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана й старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «воно того собі в образі не ставили, що ми посланців у Свою відпустити не вказали»³⁴.

Отже, перший рік союзницьких відносин переконливо демонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями. Досить прикметно, зазначає В. Горобець, що чутки про непорозуміння в стані союзників стали відомими й правителям сусідніх держав. Зокрема, уже 19 серпня 1655 р. трансільванський князь Дердь II Ракоці писав невідомому адресату, що «московіт твердо стискає Хмельницького, той кається зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше, ніж було під Польщею». Інший придунайський правитель – молдавський господар Стефан Георгіна 23 серпня також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький «не радіє московському товариству, хотів би відійти й перейти на шведський бік»³⁵.

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л. Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воеводської форми правління в козацькій Україні: «<...> без воевод в черкаських городах быть непригоже <...>», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воевод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воеводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р.³⁶

На думку В. Горобця, офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б. Хмельницький вперше почув з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав

³² Ibid., с. 60.

³³ В. М. Горобець, *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 2, с. 61.

³⁴ Ibid., с. 37.

³⁵ Ibid., с. 37.

³⁶ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 20.

у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Хмельницького надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою³⁷.

Загальновідомо, що Хмельницький не визнав Віленської угоди. Але не заявляв про це офіційно. Проте, коли вже хворому гетьманові дорікав московський посол Бутурлін за умову з Ракоцієм та за союз зі шведами, гетьман відповів: «Ніколи я не відстану від шведського короля, із яким маю дружбу вже шість років. Шведи – люди правдиві, уміють дотримати приязнь та обіцянки. А великий государ допустився наді мною та над військом Запорозьким немилосердного вчинку – погодився з поляками, бажаючи віддати нашу батьківщину»³⁸.

Я. Качмарчик переконаний, що Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови. Адже гетьман уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем та домогтись незалежності української держави³⁹.

В. Степанков упевнений, що в гетьманській столиці Чигирині були стурбовані несподіваним зближенням Росії й Польщі. Великою неприємністю для гетьмана й старшини було те, що українську делегацію, яка прибула у Вільно у жовтні 1654 р. на чолі із сотником Германом Гапоненком, до переговорів не допустили. Демонстративно ігноруючи їх присутність, росіяни відмовлялися від спілкування з українськими послами й, підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я⁴⁰.

Гетьман та козацька старшина справедливо вважали, що попередні домовленості України з Росією більше не мають політичної сили. На зібраній старшинській раді Хмельницький заявив: «Треба отступить от руки царского величества»⁴¹. Приймається рішення про утворення нового військового союзу проти Польщі з семиградським князем Юрієм Ракоцієм. 18 жовтня 1656 р. у Чигирині Хмельницький та представники Юрія Ракоці підписують договір про дружбу та військове співробітництво⁴².

Своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я, стверджує Т. Чухліб, стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди в трансільванському містечку Радног зі Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-«дисидентом» Богуславом Радзивиллом⁴³.

На думку В. Горобця, це свідчило про повне ігнорування урядом Хмельницького Віленського перемир'я. Із цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалежнення» України від «агресивних планів

³⁷ Ibid., с. 21.

³⁸ Р. Бжеський, *op. cit.*, с. 63.

³⁹ Я. Качмарчик, *op. cit.*, с. 216.

⁴⁰ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 24.

⁴¹ Ibid., с. 25.

⁴² І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів 1990, с. 328.

⁴³ Т. В. Чухліб, *Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 4, с. 48.

і дій Москви»⁴⁴.

У лютому 1657 р. розпочався знаменитий рейд по території Польщі об'єднаного козацького війська полковника Ждановича та війська князя Юрія Ракоці, унаслідок якого союзниками було взято Краків, Варшаву та низку інших міст⁴⁵. Проте, за словами Ф. Левітаса, одурені московською пропагандою українські полки підняли бунт, заявивши, що не підуть проти волі царя (похід козаків на Захід України викликав обурення в Москві) і повернулись у Гетьманщину⁴⁶.

Українські та польські історики зазначають, що самостійна політика Б. Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликала різко негативну реакцію Москви. Протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств. Їхні офіційні документи переконливо свідчили про зміну тональності політики Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кініну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на погляд М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльність щодо суверена та, відповідно, лякаючи карою божою за неправду й відступництво від даного цареві слова⁴⁷.

А. Бульвінський пише про те, що Москва намагалася не лише збільшити кількість свого війська, а й усіляко впливати через своїх воевод на суспільно-політичні справи в Україні. Так, царський представник окольничий Ф. Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон у Києві живе винятково коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим <...> ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст»⁴⁸. Згодом Москва вже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими й панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю. Докоряли гетьманському уряду й за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу. А московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем⁴⁹.

Правда, констатує В. Горобець, не менш різкими були й відповіді Б. Хмельницького на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воевод в українських містах і надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня гетьман заявив Ф. Бутурліну, що «<...> судді Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: у Чернігові,

⁴⁴ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 22.

⁴⁵ І. Крип'якевич, *op. cit.*, с. 218.

⁴⁶ Ф. Левітас, *op. cit.*, с. 17.

⁴⁷ В. М. Горобець, *op. cit.*, с. 25.

⁴⁸ А. Бульвінський, *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 3.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 4.

у Переяславі, у Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам»⁵⁰. Не гребуючи засобами та не зважаючи на чуже нещастя, Москва використала смерть Хмельницького для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, перебуваючи в Україні, «<...> провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом»⁵¹.

Таким чином, сучасні українські та польські історики доводять, що причини трансформації поглядів Б. Хмельницького та козацької старшини на характер українсько-російських відносин у 1654–1657 рр. пов'язані з тим, що Московська держава, усупереч Переяславським домовленостям 1654 р., розпочала інтенсивний наступ на обмеження політичної, економічної та військової самостійності України-Гетьманщини.

Висвітлена нами проблема щодо трансформації політичних поглядів Б. Хмельницького після укладання Переяславсько-московського договору містить чимало дискусійних питань. Проте наявність супротивних висновків є запорукою розвитку історичної науки як в Україні, так і в Польщі та Росії.

Бібліографія

Бжеський Р., *Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда»*, «Розбудова держави», 2004, № 1–3, с. 45–66.

Бульвінський А., *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 2–12.

Горобець В. М., *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 1, с. 32–69.

Горобець В. М., *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 2, с. 54–67.

Горобець В. М., *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 16–47.

Качмарчик Я., *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996.

Крип'якевич І., *Богдан Хмельницький*, Львів 1990.

Левітас Ф., *Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького*, «Історія в школі», 2004, № 3, с. 13–17.

Липинський В., *Україна на переломі. 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*, «Український історичний журнал», 1992, № 2, с. 144–157.

⁵⁰ В. М. Горобець, *op. cit.*, с. 27.

⁵¹ *Ibid.*, с. 28.

Мицик Ю. А., *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 98–106.

Мицик Ю. А., *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 72–79.

Плохій С., *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005.

Полонська-Василенко Н., *Історія України*, т. 2, Київ 1992.

Смолій В. А., Степанков В. С., *Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997.

Степанков В. С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 28–39.

Степанков В. С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 22–32.

Чухліб Т. В., *Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 4, с. 46–61.

Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*, Toruń 2005.

Kroll P., *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1658) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, «Materiały do historii wojskowości», 2004, № 2, s. 122–137.

Serczyk W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009.

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація: У пропонованій статті досліджуються наукові погляди сучасних українських та польських істориків щодо причин та обставин трансформації стосунків між Б. Хмельницьким і його урядом та Москвою після Переяслава, що, урешті, призвело до українсько-московської війни 1658–1659 рр. Науковці всебічно репрезентують коло важливих теоретичних питань і характеризують фактографію подій 1654–1657 років. Закцентовано увагу на тому, що політика царського уряду щодо гетьманської влади в Україні носила винятково дискредитаційний та агресивний характер. Царський уряд успішно блокував владні прерогативи гетьманського уряду на всіх адміністративних, військових, зовнішньополітичних та інших напрямках і намагався встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини.

Доведено, що відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні після січня 1654 року, відбувалася й трансформація поглядів гетьмана та козацької старшини. Б. Хмельницький та частина козацької еліти відмовлялися погоджуватися з українською політикою російського царизму й відчайдушно захищала інтереси Української козацької держави.

Ключові слова: істориографія, Богдан Хмельницький, Українська козацька держава, Переяславський договір, українсько-московські стосунки, царський уряд, українські історики, польські історики.

Yuriy Stepanchuk

The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

THE IMAGE OF BOHDAN KHMELNYTSKYI AFTER THE PEREIASLAV-MOSCOW AGREEMENT IN MODERN UKRAINIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY

Summary: This paper deals with the scientific views of contemporary Ukrainian and Polish historians on the causes and circumstances of B. Khmelnytskyi and his government changes in relations to Moscow after Pereiaslav, which ultimately led to the Ukrainian-Moscow War in 1658–1659. Scholars comprehensively represent a series of important theoretical issues and characterize the facts of 1654–1657 events. The attention is focused on the fact that the policy of the tsarist government regarding Hetman's power in Ukraine was exclusively discredited and aggressive. The tsarist government was successfully blocking the prerogatives of the hetman government in all administrative, military, foreign policy and other areas, and tried to establish full control over the activities of the hetman and the Cossack officers.

It is proved that, according to political changes related to the Moscow policy in Ukraine since January 1654, Hetman's and Cossack officers' views changed. B. Khmelnytskyi and part of the Cossack elite refused to agree with the Ukrainian politics of Russian tsarism and desperately defended the interests of the Ukrainian Cossack state.

Keywords: historiography, Bogdan Khmelnytskyi, Ukrainian Cossack state, Pereiaslav Treaty, Ukrainian-Moscow relations, tsarist government, Ukrainian historians, Polish historians.